Світова та європейська інтеграція

Ганна ДУГІНЕЦЬ,
Хосейн Золфалі ОМРАН

**ТОРГОВЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ
З КРАЇНАМИ БЛИЗЬКОГО СХОДУ
ТА ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ****Резюме**

Зовнішня торгівля України переживає процеси реструктуризації та геопросторової диверсифікації. Важливу роль у цих процесах виконують держави Близького Сходу та Північної Африки як торговельні партнери. Особливу вагу стабільні доходи з експорту мають для відновлення України в умовах післявоєнного стану, тому розвиток зовнішньої торгівлі має базуватися на зміні загального підходу від політики всеохоплення в регіоні Близького Сходу та Північної Африки до визначення проривних ринків певних країн для зосередження зусиль на розвитку торговельно співробітництва з ними. В результаті дослідження обґрунтовано комплексний науково-методичний підхід до оцінювання ефективності торговельної співпраці країн, який відрізняється проведенням бенчмаркінгу умов торговельної співпраці, за допомогою економіко-математичного моделювання на основі кластерного аналізу наявних особливостей співпраці, та дає змогу здійснювати на основі отриманих результатів постійний моніторинг та оцінювання результативності впроваджуваних заходів щодо розвитку торговельних відносин з країнами регіону.

© Ганна Дугінець, Хосейн Золфалі Омран, 2022.

Дугінець Ганна, д. е. н., професор, завідувач кафедри світової економіки Державного торговельно-економічного університету, м. Київ, Україна. ORCID: 0000-0003-3708-3666 Е-мейл: g.duginets@knu.edu.ua

Омран Хосейн Золфалі, здобувач наукового ступеня Доктор філософії кафедри світової економіки Державного торговельно-економічного університету, м. Київ, Україна. ORCID: 0000-0002-8227-0607 Е-мейл: ukraine.omran@gmail.com

Ключові слова

Міжнародна торгівля; країни Близького Сходу; країни Африки; експорт імпорту; кластерний аналіз.

Класифікація за JEL: F13, F14, F51.

8 рисунків, 2 таблиць, 16 джерел літератури.

Вступ

Інтенсивний розвиток світогосподарських зв'язків є невід'ємною частиною сучасної світової економіки. Зовнішньоторговельна діяльність перетворюється в найважливіший фактор економічного розвитку, що виявляється в збільшенні обсягів міжнародного товарообігу, лібералізації торговельних відносин, активній участі країн у процесах міжнародної економічної інтеграції. Україна після анексії Криму та тимчасової окупації частини Сходу в 2014 р., особливо після початку повномасштабної військової агресії з боку росії посилила активну переорієнтацію зовнішньоторговельних потоків, зокрема в ті регіони світу, що мають суттєвий потенціал для розвитку. Таким регіоном вважають ринки країн Північної Африки та Близького Сходу, на яких споживачі мають потребу у значних обсягах сільськогосподарської продукції та техніки, сталі, цементу, добрив. Українськи виробники мають потенціал поставити на ці ринки конкурентоспроможні за якістю та ціною товари та послуги. Але незаконний вивіз рф українського зерна, одного з основних експортних позицій в регіон, дуже негативно впливає на подальший розвиток зовнішньої торгівлі. Згідно з прогнозом, сумарний валовий збір всіх зернових та зернобобових культур в 2022 р. становитиме 38,9 млн т, що на 55% менше за показник 2021 р. (85,7 млн т). Обсяги вітчизняного експорту агропродовольчої продукції до Північної Африки та Близького Сходу можуть скоротитися у 3-5 разів (Ukrinform, 2022). За оцінками експертів, країна-агресор планує вивезти майже 1,8 млн т зерна вартістю приблизно 600 млн дол. США з оку-

пованих територій України до кінця року (наприклад NDR, 2022; Public Broadcasting Service 2022).

За таких умов особливої актуальності набувають якісні системні дослідження, що мають проаналізувати сучасний стан, тенденції та структурні зміни зовнішньої торгівлі України, особливо в контексті ідентифікації окремих країн (різнонаправленість геополітичного впливу в регіоні Близького Сходу та Північної Африки) для концентрації подальших зусиль щодо розвитку торговельної співпраці. Проведення таких досліджень вимагає наявності об'єктивних статистичних даних та відповідного методологічного забезпечення. Особливо враховуючи необхідність підвищення ефективності торговельної співпраці України з близькосхідними державами як складової стратегії післявоєнної відбудови вітчизняної економіки набуває актуальності проведення комплексної оцінки рівня існуючого співпраці з метою впровадження систематичного моніторингу результативності запропонованих заходів у процесі реалізації цієї стратегії.

Огляд літератури та постановка проблеми

Проблеми інтенсифікації торговельної співпраці України та країн досліджують багато закордонних та вітчизняних науковців (Amosha et al., 2021; Amadeo, 2017; Богородицька Г. та ін. 2020; Borzenko, 2020; Гончаренко, Н., Саєд, С., 2014; Duginets, 2020; Wen Chin, 2017, Regine, 2012; Panchenko & Reznikova, 2016, Lester et al, 2016, Небаба, Н., Колпіна, А., 2020; Nipialidi, O., 2021; Khudoliy, A., 2017; Українець, Л., 2017; Смалійчук, Г., Субочев, О., 2020; Mikic & Gilbert, 2007). В контексті досягнення мети дослідження хотілось виокремити праці, в яких ідентифіковано вплив глобальних економічних змін на розвиток Близького Сходу, сильні сторони регіону та вивчення основних чинників розвитку, важливих структурних змін в економіках країн Близького Сходу тощо (наприклад Wilson, 2021). Інша група досліджень присвячена регіональному аналізу руху прямих іноземних інвестицій з визначенням його особливостей для країн Близького Сходу та групи країн з високим рівнем доходу, що свідчить про певні фактори, через які ПІІ негативно впливають на економічне зростання, і що ці країни потребують насамперед реформування інституційної системи (Hussain et al, 2021).

У третій групі досліджень проаналізовано міжнародне політичне середовище в регіоні та його вплив на зовнішньоторговельні відносини, наприклад як діють держави регіону в умовах невизначеності багатополярних міжнародних систем. Особлива увага приділяється відносинам із Саудівською Аравією та Іраном, сирійській війні та її наслідкам у вигляді внутрішньої радикалізації, а також палестинсько-ізраїльському конфлікту. Результати дослідження описують приклади «хеджування», коли держави прагнуть мати

добрі стосунки з усіма і мінімізувати ризик проблемного втручання (Burton, 2021).

Ще одна група статей, яка привертає увагу в контексті проведення дослідження, – аналіз зовнішньоторговельних відносин з європейськими країнами. Так, проаналізовано експорт регіону до економіки ЄС, де простежуються порівняно низькі показники порівняно з іншими регіонами світу, незважаючи на географічну близькість і преференційні торговельні угоди. Отримані емпіричні результати вказують на те, що ефективне управління загалом сприяє зростанню експорту з регіону до ЄС, причому відносно більше, ніж для неарабських експортерів (наприклад Sabry, 2022)

Проте, незважаючи на наукові розробки вітчизняних і закордонних дослідників з цієї проблематики, опубліковані на сьогодні праці не мають системного спрямування на моніторинг поточного стану торговельних відносин у регіоні.

Мета статті – дослідження проблем розвитку співпраці України з країнами Близького Сходу та Африки, складовою частиною якої має бути обґрунтування необхідності проведення постійного моніторингу та оцінювання результативності впроваджуваних заходів.

Методи дослідження

Для реалізації мети дослідження використано комплекс взаємодоповнених методів наукового пізнання економічних процесів та явищ, а саме: структурно-функціональний та системно-структурний методи, компаративний та статистичний аналіз, а також метод економіко-математичного моделювання на основі кластерного аналізу.

Інформаційною базою дослідження є вітчизняні законодавчі та інші нормативно-правові акти з питань регулювання зовнішньоторговельної сфери всіх рівнів; статистичні й аналітичні матеріали Державної служби статистики України, Світової організації торгівлі, Організації економічного співробітництва і розвитку, Групи Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Офіційного бюро статистики Європейського Союзу; Економічної та соціальної ради Арабської Ліги; інформаційно-аналітичні збірники, бюлетені й огляди; фактологічна інформація державних органів влади, вітчизняні та зарубіжні наукові праці, результати власних наукових досліджень, аналітичні й інформаційні матеріали з відкритих джерел.

Результати дослідження

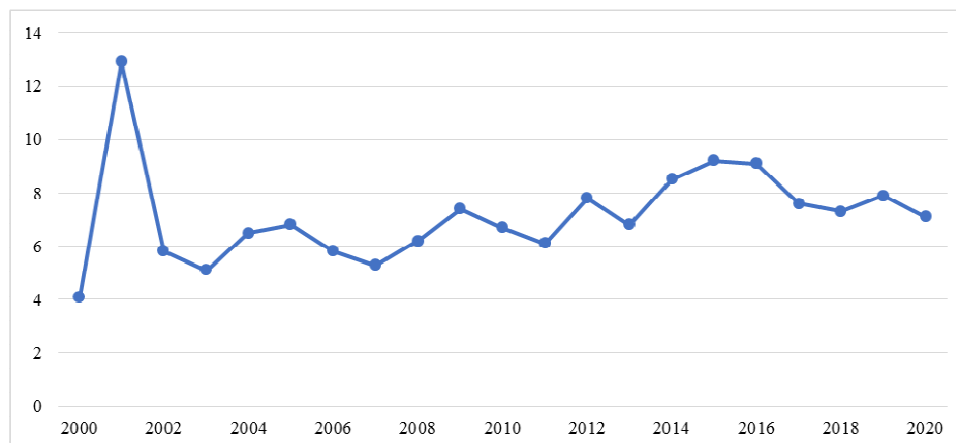
Умови та чинники індивідуального розвитку кожної з країн Близького Сходу та Африки зумовлюють формування власної траєкторії розвитку торговельних зв'язків з Україною. З метою визначення перспектив та стратегічних пріоритетів у формуванні відносин із зазначеними країнами необхідний порівняльний аналіз торговельної співпраці з кожною з них.

Згідно з основними теоретичними концепціями, рівень розвитку двосторонньої торговельної співпраці визначається, в тому числі, показниками інтенсивності торгівлі (UNCTAD, 2012 ; Grubel and Lloyd, 1975; Balassa, 1965). Індикаторами поточного стану торгових потоків та структури торгівлі є відповідні індекси та коефіцієнти. Розраховані індекси можуть використовуватись не тільки з метою первинного аналізу торговельних відносин, а й під час прийняття рішень щодо торгової політики країни. Зазначені індикатори також дають змогу визначати доцільність розвитку співпраці в окремих, найбільш перспективних галузях.

Аналіз обсягів взаємної торгівлі між Україною і країнами Близького Сходу та Північної Африки за період з 2000 по 2020 рр. вказує на збільшення її частки (рис. 1).

Рисунок 1

Динаміка частки взаємної торгівлі товарами та послугами між Україною і країнами Близького Сходу та Північної Африки, %

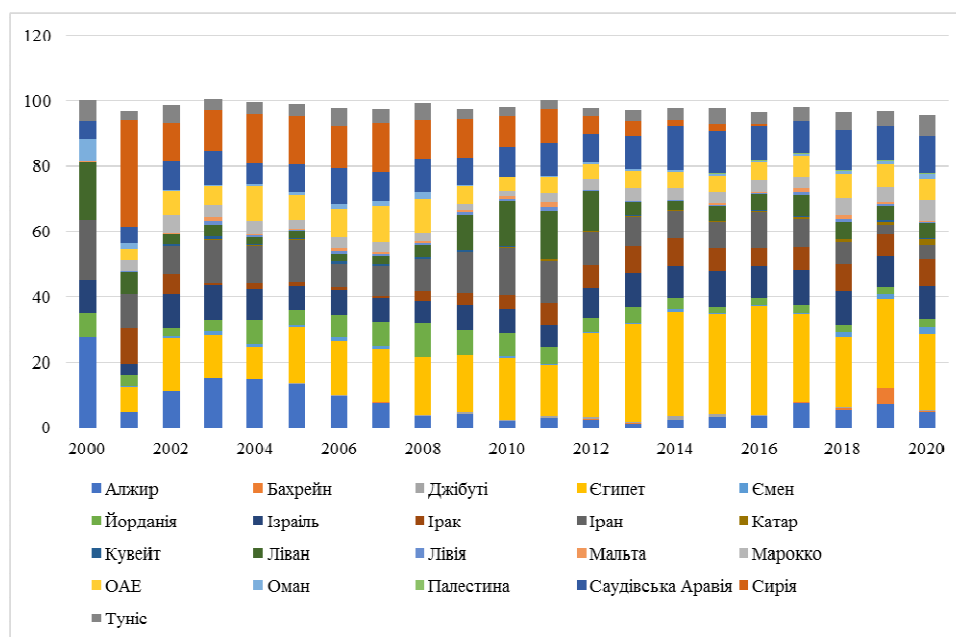
Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

В результаті аналізу часток взаємної торгівлі України з країнами регіону виявлено, що найбільшими торговельними партнерами станом на 2020 р. є Єгипет, Ізраїль та Ірак.

Серед країн регіону частка торгівлі, що припадає на Єгипет, становить 23%, хоча загалом частка торгівлі України з Єгиптом 1,7% (рис. 2).

Рисунок 2

Динаміка часток торгівлі країн Близького Сходу та Північної Африки з Україною, %

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Станом на 2000 р. основними торговельними партнерами вказаного регіону були Алжир та Іран. У період з 2001 по 2011 рр. суттєво відрізнялася за обсягами Сирія, серед країн регіону найбільша частка простежувалась на рівні 33% у 2001 р.

Важливо проаналізувати сальдо торговельного балансу між цими країнами. Згідно з проведеними розрахунками виявлено позитивну ситуацію щодо розвитку торговельних відносин, оскільки експорт з України перевищує імпорт з більшості країн (табл. 1), водночас сальдо торговельного балансу України має від'ємне значення.

Таблиця 1

Сальдо торговельного балансу України з країнами Близького Сходу і Північної Африки, тис. дол. США

Країни / роки	2000	2005	2010	2015	2020
Алжир	136325,4	613315,1	154473,1	188550,8	350097,1
Бахрейн	0,0	5857,2	2186,7	664,4	7809,1
Джібуті	0,0	10687,9	10238,5	59773,4	21908,0
Єгипет	0,0	765435,3	1243811,1	2024171,4	1536850,1
Ємен	0,0	28246,4	0,0	14689,0	172486,4
Йорданія	36828,4	171296,2	497872,9	131056,4	174930,0
Ізраїль	43933,0	227744,3	376107,9	427121,2	392480,4
Ірак	0,0	83104,2	344538,5	472495,4	597331,2
Іран	30015,6	558823,5	980833,6	503053,9	210627,1
Катар	798,9	12850,3	10274,7	7637,7	124067,5
Кувейт	0,0	16026,5	22402,2	6870,1	35485,2
Ліван	86236,3	100548,2	1029083,5	298824,7	323007,4
Лівія	0,0	62814,9	201128,5	182646,8	285862,4
Мальта	973,7	14813,6	36234,4	-4122,3	-5204,6
Марокко	0,0	123331,8	94305,5	184020,9	281029,1
ОАЕ	0,0	335310,5	226391,2	244159,7	378151,8
Оман	33028,3	47444,8	15245,9	22075,6	62755,7
Палестина	0,0	0,0	1467,1	13667,2	26299,2
Саудівська Аравія	27732,6	383444,4	607189,8	616602,8	617139,8
Сирія	0,0	648437,4	602247,0	128042,4	-6143,6
Туніс	22747,5	186359,4	228376,3	325026,0	401899,3

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Найбільше кількісне перевищення українського експорту над імпортом у 2020 р. простежувалось у торгівлі з Єгиптом, Ізраїлем, Саудівською Аравією, Тунісом.

Більш наочно ефективність торговельних зв'язків демонструє коефіцієнт покриття імпорту експортом ($K_{e/i}$). Проведені розрахунки свідчать про те, що найбільшим коефіцієнтом характеризуються торговельні відносини з Палестиною ($K_{e/i}=26402,9$), Іраком ($K_{e/i} = 2070,9$), Єменом ($K_{e/i} = 799,8$). Значне перевищення експорту над імпортом простежується для Джибуті ($K_{e/i} = 175,1$), Алжиру ($K_{e/i} = 49,7$), Кувейту ($K_{e/i} = 46,2$), Тунісу ($K_{e/i} = 32,1$). Значення коефіцієнту менше 1 у 2020 р. лише у Мальті і Сирії – 0,6 та 0,4, що вказує на негативне сальдо торговельного балансу (табл. 2).

Таблиця 2

Коефіцієнт покриття імпорту експортом у 2017–2021 рр.

	2017	2018	2019	2020	2021
Туреччина	1,99	1,37	1,12	1,00	1,27
Єгипет	23,80	16,09	19,92	20,04	13,18
Саудівська Аравія	2,83	4,01	3,47	7,06	4,41
Ірак	2708,93	29274,45	9573,97	2065,41	5364,59
Ізраїль	3,61	2,73	3,01	3,30	3,36
ОАЕ	6,49	6,14	6,52	7,14	6,33
Туніс	22,87	16,61	19,10	32,13	9,22
Марокко	5,67	8,49	2,92	3,98	4,15
Алжир	96,16	19,16	43,24	49,56	9,16
Лівія	1882,26	3072,33	101,70	7,81	2,89
Ліван	183,80	145,10	118,32	76,59	87,72
Йорданія	16,60	11,80	7,89	25,89	25,44
Катар	3,78	7,16	9,76	17,13	8,05
Оман	6,49	8,37	8,24	3,77	11,12
Кувейт	11,76	2,88	4,31	46,25	18,92
Бахрейн	81,91	42,36	38,96	20,60	12,97

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

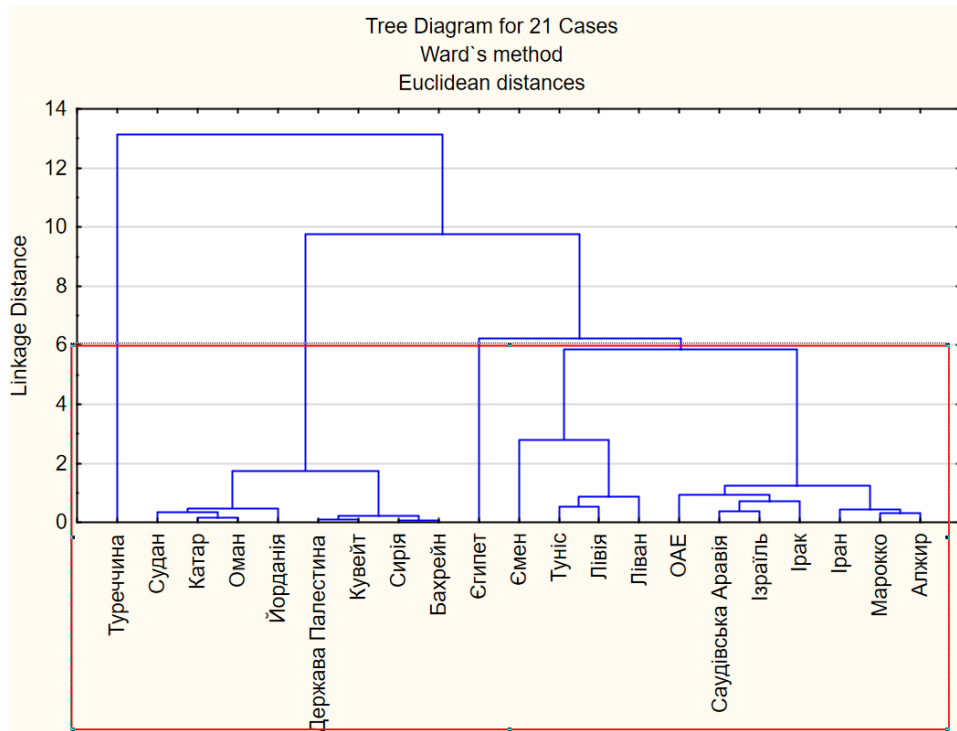
З метою виокремлення особливостей розвитку торговельних відносин з країнами з вказаного регіону їх було розподілено на групи за допомогою кластеризації, яку здійснено за два періоди – 2011 р. та 2021 р., інтервал – 11 років. Для проведення кластерного аналізу були обрані такі дані: ЗТО; сальдо торговельного балансу; частка експорту в країну в загальному обсязі

експорту України; частка імпорту з країни у загальному обсязі імпорту України; індекс інтенсивності торгівлі.

На першому етапі була застосована деревоподібна кластеризація, що дає змогу поєднати країни в групи на основі розрахунку відстані чи подібності між показниками. Для визначення міри відстані між об'єктами використано метод Варда. Отримані результати дають змогу побачити 4 чіткі кластери (рис. 3), що поєднують схожі за певними ознаками торговельних партнерів з аналізованого регіону.

Рисунок 3

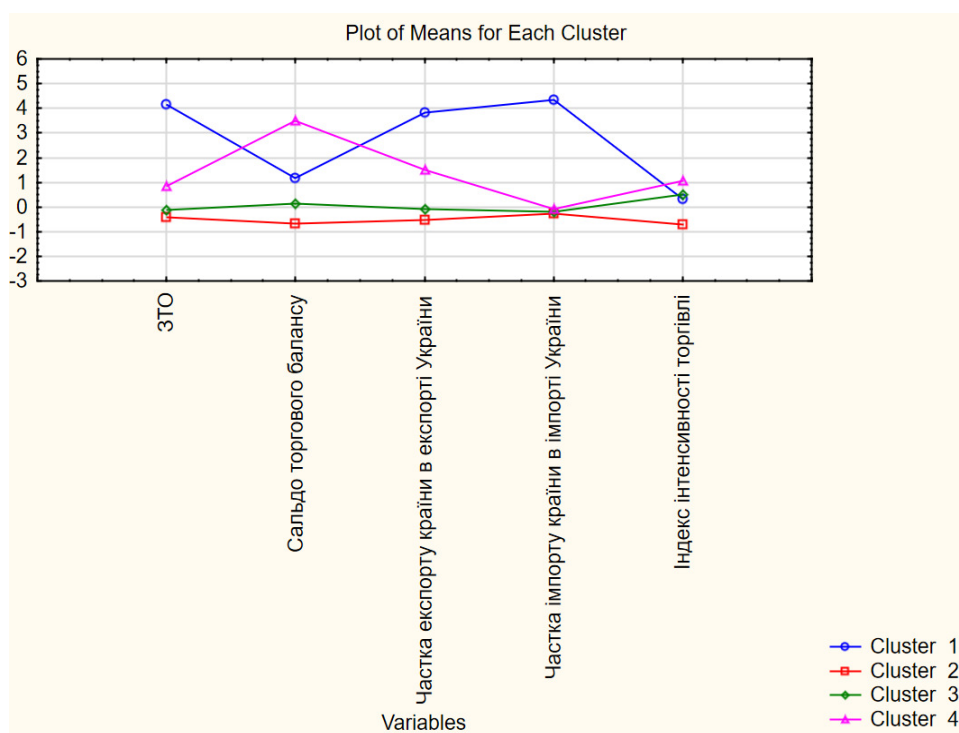
Деревоподібна дендограма кластеризації торговельних партнерів за даними 2021 р.

Для проведення кластеризації використаємо метод k -середніх, ціллю якого є поділ n -спостережень з R^n множини на k -кластерів, кожне спостереження належить до того кластер, до центру (центроїду) якого воно найближче. Результати кластеризації методом k -середніх надано на рис. 4.

Рисунок 4

Графік середніх значень змінних для кожного кластера, 2021 р.

Перелік спостережень, що входять до кожного кластера зображено на рис. 5.

Рисунок 5

Спостереження, що входять до 1, 2, 3, 4 кластерів відповідно (2021 р.)

Members of Cluster Number 1 (Spreadsheet3) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 1 cases	
	Distance
Туреччина	0,00

Members of Cluster Number 2 (Spreadsheet3) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 9 cases	
	Distance
Бахрейн	0,188118
Йорданія	0,241326
Кувейт	0,138592
Оман	0,121047
Катар	0,063053
Держава Палестина	0,129823
Судан	0,127001
Сирія	0,203589
ОАЕ	0,444453

Members of Cluster Number 3 (Spreadsheet3) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 10 cases	
	Distance
Алжир	0,243170
Іран	0,214014
Ірак	0,406783
Ізраїль	0,412886
Ліван	0,465760
Лівія	0,290651
Марокко	0,323853
Саудівська Аравія	0,547998
Туніс	0,128512
Ємен	1,190679

Members of Cluster Number 4 (Spreadsheet3) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 1 cases	
	Distance
Єгипет	0,00

До двох кластерів потрапило лише по одній країні – Туреччина (кластер 1) і Єгипет (кластер 4). Це пов'язано з тим, що характер та ефективність торговельних відносин України суттєво відрізняється від інших. За обсягами торгівлі ці країни значно вирізняються, на першому місці Туреччина, на другому – Єгипет. Але показник сальдо торгового балансу найбільший у Єгипту.

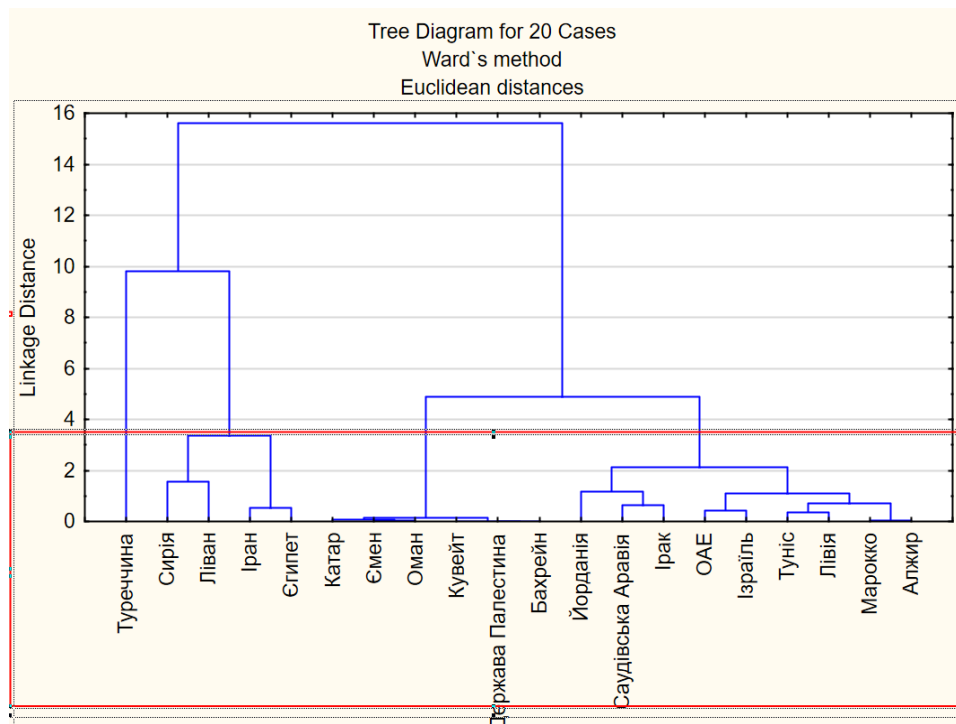
До другого кластера увійшли: Бахрейн, Йорданія, Кувейт, Оман, Катар, Держава Палестина, Судан, Сирія, ОАЕ. Для них характерні невеликі порівняно з усіма кластерами обсяги торгівлі, а також невисокі показники інтенсивності торгівлі, що вказує на низьку ефективність.

До третього кластера увійшли: Алжир, Іран, Ірак, Ізраїль, Ліван, Лівія, Марокко, Саудівська Аравія, Туніс, Ємен. З цими країнами Україна має середні обсяги торгівлі, але високі показники інтенсивності торгівлі і частки експорту в загальному обсязі експорту України.

Аналогічну кластеризацію було здійснено за даними 2011 р., щоби порівняти, як змінилися тенденції розвитку торговельного партнерства України з наведеними країнами. За показниками також було виокремлено 4 кластери на основі побудови дендограми (рис. 6).

Рисунок 6

Деревоподібна дендограма кластеризації торговельних партнерів за даними 2011 р.

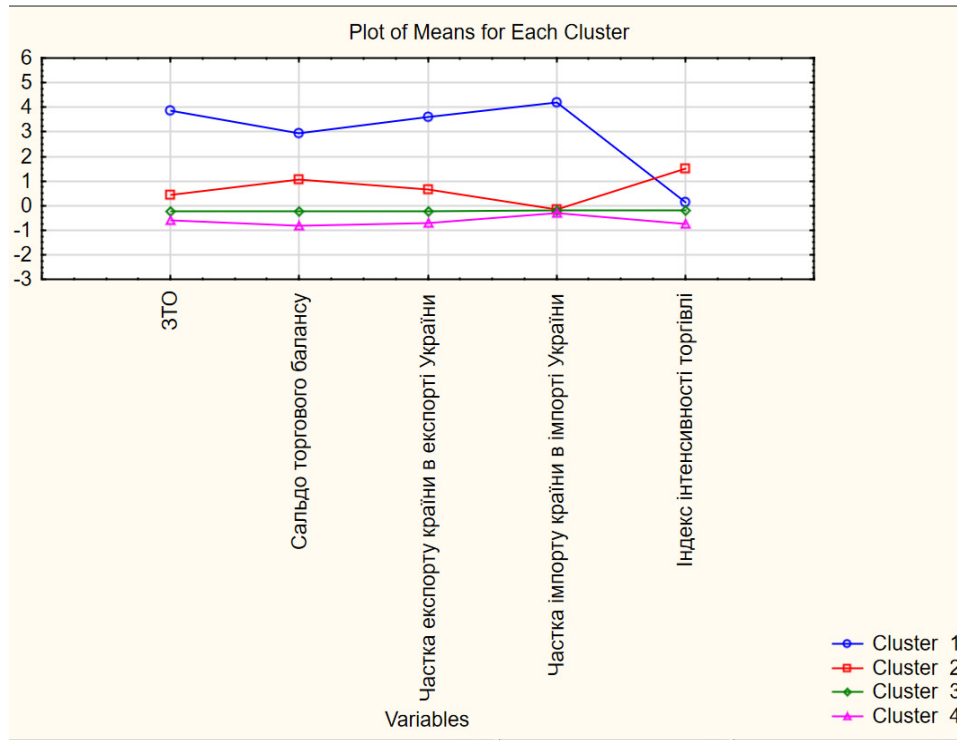
Результати кластеризації методом k -середніх представлені на рис. 7.

Перелік спостережень за даними 2011 р., що входять до кожного кластера, зображено на рис. 8. Судан вилучено з кластеризації, оскільки дані або неважливі, або не представлені в офіційних дослідженнях ЮНКТАД.

До кластера 1 потрапила лише Туреччина, яка станом на 2011 р. серед аналізованих країн була найбільшим торговельним партнером, показники торгівлі з якою суттєво відрізнялись від інших. До другого кластера належать Єгипет, Іран, Ліван і Сирія, обсяги торгівлі яких посідають друге місце після Туреччини, але за індексом інтенсивності торгівлі навіть переважають її.

Рисунок 7

Графік середніх значень змінних для кожного кластера (за даними 2011 р.)

До третього кластера увійшли Алжир, Ірак, Ізраїль, Йорданія, Лівія, Марокко, Саудівська Аравія, Туніс, ОАЕ. Ці країни характеризуються хоч і невеликими обсягами, але торгівля з ними порівняно інтенсивна. Четвертий кластер охоплює такі країни, як Бахрейн, Кувейт, Оман, Катар, Держава Палестина, Ємен. Інтенсивність торгівлі з цими країнами невисока, як і частки торгівлі в загальному обсязі зовнішньої торгівлі України.

Порівнюючи результати аналізу за 2011 та 2021 рр., зазначимо, що збереглося стабільне торговельне партнерство України з Туреччиною, сьогодні вона зберігає лідерські позиції, але посилилась ефективність торговельної взаємодії з Єгиптом, що разом з Туреччиною сформували окремі кластери. Сирія з кластера, сформованого з країн з найбільш значимих торговельних партнерів для України з аналізованого регіону за даними 2011 р., потрапила до кластер найменш значимих партнерів за даними 2021 р.

Рисунок 8

Спостереження, що входять до 1, 2, 3, 4 кластерів відповідно, 2011 р.

Members of Cluster Number 1 (Spreadsheet3) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 1 cases	
	Distance
Туреччина	0,00

Members of Cluster Number 2 (Spreadsheet3) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 4 cases	
	Distance
Єгипет	0,439143
Іран	0,533565
Ліван	0,761227
Сирія	0,335847

Members of Cluster Number 3 (Spreadsheet3) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 9 cases	
	Distance
Алжир	0,191769
Ірак	0,245683
Ізраїль	0,184133
Йорданія	0,380905
Лівія	0,300490
Марокко	0,197859
Саудівська Аравія	0,404665
Туніс	0,138520
OAE	0,215640

Members of Cluster Number 4 (Spreadsheet3) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 6 cases	
	Distance
Бахрейн	0,014762
Кувейт	0,018542
Оман	0,010332
Катар	0,023101
Держава Палестина	0,014303
Ємен	0,027533

Зберегли свої порівняно стабільні торговельні позиції у відносинах з Україною Іран, Ліван, Алжир, Ірак, Ізраїль, Лівія, Марокко, Саудівська Аравія, Туніс і Ємен. Таким чином, найбільш перспективними торговельними партнерами України з країн Близького Сходу та Африки є Туреччина та Єгипет, але, незважаючи на невеликі обсяги, вони доволі перспективні і мають певні переваги в торговельних відносинах з країнами третього кластера (2021 р.).

Висновки

Війна в Україні суттєво впливає на стан її зовнішньої торгівлі. Саме тому необхідна ефективна політика стимулювання українського експорту, що має охоплювати укріплення позицій України в ролі світового експортера продовольства, в т. ч. через реалізацію «Ініціативи щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів», а також підписання нових міжнародних угод щодо забезпечення безпечного виходу українських суден із морських портів впродовж активних військових дій; а також стимулювання інноваційного розвитку агропідприємств на засадах впрова-

дження елементів Aggrotech, що дасть змогу покращити рівень технологічності та показників конкурентоспроможності продукції агросектору тощо. Головною зміною у цьому контексті має бути перехід від політики всеохоплення в регіоні Близького Сходу та Північної Африки до визначення проривних ринків певних країн для зосередження зусиль на розвитку торговельної співпраці з ними.

На основі кластерного аналізу визначено чотири групи країн. Зроблено висновок, що існує значний потенціал стратегічного розвитку торговельних відносин України з Туреччиною, але водночас посилилась ефективність торговельної взаємодії з Єгиптом, а станом на 2021 р. Сирія потрапила до кластера найменш значимих партнерів (мала значний потенціал у 2011 р.). Інші країни регіону зберегли свої стабільно незначні торговельні позиції у відносинах з Україною. Зазначимо, що сировинний характер експорту України не має тенденції до переходу на наукомістку технологічну продукцію.

Подальші дослідження потрібно спрямовувати на ідентифікацію та обґрунтування напрямів для збільшення обсягів торгівлі, в т. ч. за рахунок спільних інвестиційних проєктів, що дасть змогу ефективно використовувати порівняльні переваги багатосторонньої співпраці.

Список використаної літератури

- Богородицька, Г. Є., Гриценко, А. В., & Войтов, С. Г. (2020). Зовнішньоекономічні відносини України та країн Близького Сходу. *Економічний prospect*, 156, 26–31. URL: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/156-4>
- Гончаренко, Н. І., & Саєд, С. М. (2014). Економічні засади розвитку міжнародного співробітництва країн Близького Сходу в умовах глобалізаційного розвитку світового господарства. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*, 5-6, 30–39.
- Худолій, А. А. (2017). Зовнішня політика Туреччини на Близькому Сході. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки*, 2, 34–42.
- Укрінформ. (2022, Mar 30). У 2022 році очікується зменшення обсягів виробництва зернових та олійних на 51% – експерти. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3444038-u-2022-roci-ocikuetsa-zmensenna-obsagiv-virobnictva-zernovih-ta-olijnih-na-51-eksperti.html>
- Небаба, Н. О., & Колпіна, А. Г. (2020). Особливості лібералізації торгово-економічного співробітництва між Україною та країнами Близького Сходу. *Економіка та держава*, 4, 210–214. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6806.2020.4.210>

- Ніпіаліді, О. (2021). Регіон Великого Близького Сходу і Північної Африки у сучасній системі міжнародної безпеки. *Економічний аналіз*, 31(3), 33–42. URL: <https://doi.org/10.35774/econa2021.03.033>
- Смалійчук, Г. В., & Субочев, О. В. (2020). Основні тенденції та перспективи взаємодії України із країнами Близького Сходу і Північної Африки у контексті зовнішньої циркулярної міграції інтернаціональних працівників. *Економіка та держава*, 10, 84–88. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6806.2020.10.84>
- Українець, Л. (2017). Визначення основних чинників прямих закордонних інвестицій з Китаю у країни Африки. *Журнал європейської економіки*, 12(4), 458–472. URL: <http://jeej.wunu.edu.ua/index.php/ukjee/article/view/688>
- Amadeo, K. (2021, Apr 21). *Pros and cons of multilateral trade agreements*. The Balance. URL: <https://www.thebalance.com/multilateral-trade-agreements-pros-cons-and-examples-3305949>
- Amosha, O., Pidorycheva, I., & Zemliankin, A. (2021). Key trends in the world economy development: New challenges and prospects. *Science and Innovation*, 17(1), 3–17. URL: <https://doi.org/10.15407/scine17.01.003>
- Bacchetta, M., Beverelli, C., Cadot, O., Fugazza, M., Grether, J.-M., Helble, M., Nicita, A., & Piermartini, R. (2012). *A practical guide to trade policy analysis*. World Trade Organization, UNCTAD. URL: https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/wto_unctad12_e.pdf
- Balassa, B. (1965). Trade liberalisation and revealed comparative advantage. *The Manchester School*, 33(2), 99–123. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1965.tb00050.x>
- Biesecker, M., El Deeb, S., & Dupuy, B. (2022, Oct 22). *Russia smuggling Ukrainian grain to help pay for Putin war*. AP News. URL: <https://apnews.com/article/russia-ukraine-putin-business-lebanon-syria-87c3b6fea3f4c326003123b21aa78099?fbclid=IwAR3KmpDtxhIEntkpu5QRXofIsEzUA9GGc2FtQsqHH7WZbnaZiIJorhS0E>
- Borzenko, O., & Burlay, T. (2020). Socio-economic divergence of Ukraine and the EU: New challenges. *Journal of European Economy*, 19(4), 660–676. URL: <https://doi.org/10.35774/jee2020.04>
- Burton, G. (2021). Middle power behavior under multipolarity: Indonesia and Malaysia in the Middle East since the Arab uprisings. *Asian Politics & Policy*, 13(2), 228–247. URL: <https://doi.org/10.1111/aspp.12577>
- Duginets, G. (2020). Global imperatives for development of international production networks: Case of Ukraine. *Problems and Perspectives in Management*, 18(1), 57–69. URL: [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.18\(1\).2020.06](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.18(1).2020.06)

- Fouda, R. (2012). Protectionism and free trade: A country's glory or doom. *International Journal of Trade, Economics and Finance*, 3(5), 351–355. URL: <http://www.ijtef.org/papers/226-CF312.pdf>
- Grubel, H., & Lloyd, P. (1975). Intra-industry trade: The theory and measurement of international trade with differentiated product. *The Economic Journal*, 85(339), 646–648. URL: <https://doi.org/10.2307/2230917>
- Hussain, M., Bashir, M. F., & Shahzad, U. (2021). Do foreign direct investments help to bolster economic growth? New insights from Asian and Middle East economies. *World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 17(1), 62–84. URL: <https://doi.org/10.1108/WJEMSD-10-2019-0085>
- Lester, S., Mercurio, B., & Bartels, L. (Eds.). (2016). *Bilateral and regional trade agreements: Commentary and analysis* (1st vol., 2nd ed.). Cambridge University Press.
- Mikic, M., & Gilbert, J. (2007). *Trade statistics in policymaking: A handbook of commonly used trade indices and indicators*. United Nations ESCAP. URL: <https://repository.unescap.org/bitstream/handle/20.500.12870/4195/ESCAP-2007-MN-Trade-statistics-in-policymaking.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- NDR. (2022, Oct 21). *Можливий військовий злочин – Росія планує вкрати в Україну майже 1,8 млн тонн зерна* [німецькою]. URL: <https://www.ndr.de/derndr/presse/mitteilungen/NDR-Moegliches-Kriegsverbrechen-Russland-plant-Diebstahl-von-knapp-18-Millionen-Tonnen-Getreide-aus-der-Ukraine, pressemeldungndr23520.html>
- Panchenko, V., & Reznikova, N. (2017). From protectionism to neo-protectionism: new dimensions of liberal regulation. *The International Economic Policy*, 2, 91–111. http://iejjournal.com/journals_eng/27/2018_4_Panchenko_Reznikova.pdf
- Sabry, M. I. (2022). Arab-German trade and institutions: The effect of good governance on arab exports to Germany. *The European Journal of Development Research*, 34(5), 2400–2437. URL: <https://doi.org/10.1057/s41287-021-00462-5>
- Wilson, R. (2021). *Economic development in the Middle East* (3rd ed.). Routledge. URL: <https://doi.org/10.4324/9781003053149>
- Wu, W.-C. (2019). Big government sentiment and support for protectionism in East Asia. *International Political Science Review*, 40(1), 73–89. URL: <https://doi.org/10.1177/0192512116682359>

Отримано: 23 листопада 2022 р.

Рецензовано: 9 грудня 2022 р.

Рекомендовано до друку: 13 грудня 2022 р.